

В. ЛУЧИК

ДО ПИТАННЯ ПРО ЕТНО- І ГЛОТОГЕНЕЗ УКРАЇНЦІВ: ЛІНГВІСТИЧНИЙ ПОГЛЯД

Кожен народ, який позбувся колоніальної залежності, прагне переглянути нав'язані йому погляди на його історію, витоки мови й культури. Не є винятком у цьому питанні й українці, які за роки державної незалежності наполегливо шукають на нього відповідь, нерідко впадаючи в крайнощі, зумовлені поетизацією власного минулого, прагненням довести свою історичну винятковість або першість порівняно з іншими давніми народами. У зв'язку з цим в останній час на противагу науковим висновкам почастишали спроби довести походження українців, відповідно і їхньої мови, безпосередньо від трипільців або індоєвропейців (аріїв). Як образно-іронічно зауважив з цього приводу Омелян Прицак, “у всіх у нас є бажання походити від шумерів” [11, 12].

На підтвердження неймовірних, переважно аматорських, припущень використовують сумнівні дослідження на зразок “Древность малороссийского языка” (1880) поляка М. Красуського, в якій зроблено висновок про те, “що малоруська мова не лише давніша за всі слов'янські..., а й за санскритську, грецьку, латинську та інші арійські”, хоч у цій праці близько сотні пропонованих етимологій, “практично жодна не має ніякого відношення до науки” [7, 3]. У прагненні віднайти прямі україно-трипільські генетичні зв'язки замість аргументованих фактів часто переважають бездоказові припущення й нічим не підкріплені ейфорійні заклики як-от: “...Уберігати світлоносні ідеали нашого перводуху та примножувати плин космопланстарної енергії образотворення”, а на адресу виважених поглядів науковців лунає суворий вирок: “І знаймо: ні хозаромислий О. Прицак, ні імперієць М. Погодін та О. Шахматов, ані наш усезнаючий академік Толочко, ні новітні “знавці”... Л. Залізняк

і М. Попович... не віднайдуть нам правди нашої історії” [20, 9]. Подібні некомпетентні судження не варгі уваги фахівців, але, як не парадоксально, вони часто спонукають науковців братися за злободенні теми і доводити до відома суспільства об’єктивну думку, яка не завжди може збігатися з поширеними поміж пересічними громадянами версіями.

Проблема етно- і глотогенезу українців піднімається в багатьох незаангажованих працях: енциклопедіях [1; 4; 6], монографіях О. Прицака [16], Г. Півторака [14; 15], Л. Залізняка [5], Ю. Шевельова [21], статтях Ю. Карпенка [7] та ін. З’являтимуться подібні наукові видання й надалі, бо ще залишається не з’ясованою низка питань, які прямо чи посередньо стосуються походження українців та їхньої мови. До основних із них належать: про відношення України до індоєвропейської етномовної спільноти і генетичні зв’язки з нею носіїв трипільської культури; про місце та час існування праслов’ян і праслов’янської мови як основи для розвитку слов’янських народів і мов; про зародження протоукраїнських ознак у пізньопраслов’янській етномовній спільноті та праукраїнських у східнослов’янському діалектному масиві; про формування власне українського етносу й української мови. Кожне з цих питань заслуговує на окреме монографічне висвітлення, тому в межах однієї доповіді можна окреслити лише основні віхи в багатовіковому процесі зародження витоків, становлення й розвитку українців та їхньої мови.

Належність українців й української мови до індоєвропейської родини не ставить під сумнів практично ніхто. Виникає лише питання про територіальне відношення до України індоєвропейської етномовної спільноти, яка припинила своє існування до кінця 3 тис. до н. е., та про генетичний і культурний зв’язок між індоєвропейцями й трипільцями, що займали Правобережну Україну від кінця 5 до кінця 3 тис. до н. е., а відтак і про віддалену спорідненість українців як одного з індоєвропейських народів з носіями трипільської культури (говорити про безпосередній зв’язок українців з трипільцями немає жодних підстав, бо до 3 тис. до н. е. не те що українців, а й праслов’ян як їхньої основи ще не було). У цьому складному питанні переважає думка про те, що носії трипільської культури належать, очевидно, до афро-семітської макро-родини і прийшли в Центральну та Східну Європу (на Україну) з Малої Азії через Балкани [1, 9, 3259]. Певною мірою про це свідчить поява трипільців у 5 тис. до н. е. спочатку на території сучасної Румунії і подальше їх просування на українські землі з кінця 5 до кінця 3 тис. до н. е., а також визнання в науці малої ймовірності балканської прабатьківщини індоєвропейців, що може бути пов’язано із зазначеним шляхом

поширення в Європі трипільців. Індоевропейці ж, судячи з археологічних свідчень, логіки міграційних процесів, мовознавчих реконструкцій прадавніх топонімів і запозичень, у 3 тис. до н. е. розпочали в Північному Надчорномор'ї перше Велике переселення народів, підкорили й асимілювали на своєму шляху розпорошених між Карпатами і Дніпром та ослаблених на той час трипільців. На жаль, ученим поки що не вдалося віднайти переконливі факти трипільського субстрату в румунській та українській мовах чи в їх попередницях, які територіально могли б засвоїти трипільські лінгвальні елементи, бо за 4–7,5 тисяч років, які відділяють нас від доби трипільської культури, такі сліди практично не збереглися.

Гіпотетичні припущення про успадкування українцями рефлексів на зразок *колобок*, який був культовим символом землеробства і хліба [12, 32], не знаходять надійної етимологічної аргументації. Зокрема, не витримує ніякої критики спроба деяких краснорядців знайти традиційний зв'язок у приготуванні борщу між українцями й трипільцями, адже племена мідно-кам'яної доби на території сучасної України споживали переважно просо, жито, ячмінь, пшеницю, бобові [15, 33], з яких готували кашу чи юшку, і зовсім не знали таких компонентів українського борщу, як картопля, буряк, капуста, помідори та ін. Про це, крім археологічних даних, свідчить відсутність у праслов'янській та давньоукраїнській мовах відповідних слів, які є відносно пізніми запозиченнями переважно з романських і германських мов [див. 3; 13 та ін.]. Крім того, праслов'янське за походженням слово *борщ* (< **brъščь*), яке має індоевропейські витоки, спочатку функціонувало з ботанічним значенням "борщівник, пастернак" і лише згодом, коли вже давно не було трипільців, розширило свою семантику й почало називати примітивну юшку з листям цієї поживної рослини, а потім і сучасну рідку страву борщ [див. 3: I, 236].

Імовірно, неіндоевропейське походження трипільців (питання про їхню генеалогію залишається дискусійним, а в антропологів і етнографів з'являються деякі свідчення про можливе автохтонне походження носіїв трипільської культури на теренах між Карпатами й Дніпром) не заперечує впливу їхньої культури на прото- і праслов'янські племена, з яких її залишки найбільшою мірою успадкували майбутні українці, що споконвіку проживають на історичних землях Трищілля. Як зазначає Г. Півторак, "трипільська культура піднесла господарський і культурний рівень Середньої Наддніпряниці і заклала міцний фундамент для високого культурного розвитку наступних етноплемінних утворень цього

регіону, зокрема і раннях східнослов'янських племен” [15, 35]. Можна припустити, що такий вплив мав місце і на мовному рівні. На думку деяких дослідників, взаємодія протослов'янських діалектів з мовою носіїв трипільської культури могла спричинити розвиток якісно відмінних ознак праслов'янської мови порівняно з іншими індоєвропейськими, зокрема визначального для неї закону відкритого складу, який почав діяти в I тис. до н. е. [див. 12, 25].

Майже не викликає дискусії думка про праслов'янські племена і праслов'янську мову як відповідну генетичну основу українців та української мови, хоч найдавніші археологічні культури, до яких могли бути причетними праслов'яни (тшинецько-комарівська, лужицька, білогрудівська, чорноліська, милоградська, поморська, підкльошових поховань) були поліетнічними і не містять власне слов'янських ознак. Судячи з невиразності виокремлення праслов'ян та їхньої мови з індоєвропейської етномовної спільноти, з найдавніших археологічних та антропологічних свідчень, з вагомого індоєвропейського субстрату в апелативній лексиці й топонімії (пор.: р. *Альта* < іє. **el-/al-* “текти, лити, пливти” + детермінатив *-t-*; р. *Іква* < іє. **eik^ha* < **ei-* “йти; швидко рухатися” + детермінатив *-k-* [2, 17, 64]; р. *Уманка* < *Uma* < іє. **au-* “віддалятися, зникати і т. ін.” + *-ma/-man-/-men-/min-* [9, 6–8] та ін.), з характеру найдавніших запозичень (переважно з угро-фінської мови та від праіранців [див. 22, 209; 23, 101–107]), з кількості автохтонних праслов'янських топонімів (як мінімум, понад тисячу назв, що становить значний прошарок з огляду на хронологічний зріз), а також з наслідків дії закону іррадіації в праслов'янській мові (збереження на периферії праслов'янської мови носових *Q, ę*, початкових *e-/je-, gvē-/kvē-*, звукосполук *-dl-/-tl-* та ін.), прабатьківщина слов'ян, найімовірніше, була на території українського полісся та лісостепу між Середнім Дніпром і Віслою (середньонаддніпрянська теорія) [див. 10]. Найдавніші праслов'янські землі 2–1 тис. до н. е. майже повністю збігаються з територією трипільської культури на Правобережній Україні й в основному входять до периметру, який окреслюють шість українських річок з назвою *Сорока* (< *псл. *sorka* “сорочка; те, що обвиває, обтікає, окутує об'єкт, захищаючи його; ємність” [10, 74]): р. Горинь у бас. Прип'яті — нижня течія Десни — р. Тясмин п. Дніпра — бас. Собу у верхній частині Південного Бугу — бас. Верхнього Дністра — бас. Західного Бугу [18, 521]. Показово, що праслов'янська основа **sork-* має паралелі із зазначеною географічною семантикою в інших індоєвропейських мовах [див. 10, 74], що свідчить про її дослов'янські витоки, і збереглася

вона по промовистому периметру з характерним для української мови східнослов'янським повноголоссям.

Щодо протоукраїнських ознак, то вони з'являються в пізньопраслов'янській мові з розвитком двох власне праслов'янських культур — протозахідної *пшеворської культури* на південному сході сучасної Польщі (2 ст. до н. е. — початок V ст. н. е.) і протосхідної *зарубинецької культури* від Середнього Дніпра (Десни й Сожу) до Західного Бугу (з 2 ст. до н. е. до кінця II ст. н. е.), на основі якої сформувалися черняхівська й пізньозарубинецька поліетнічні культури (III—V ст. н. е.) з вагомим протосхіднослов'янським компонентом. У цей час на території південно-західної частини власне східного піддіалекту праслов'янської мови функціонує така протоукраїнська мовна ознака з індоєвропейськими витоками, як дієслівне закінчення **-mo < iе. *-mos/-mes [15, 119]* (укр. *беремо, робимо, принесемо*), відбувається перехід праслов'янських звукосполук *gv-, kv- у zv-, cv-* (*звѣзда < *gvēzda, цвѣтъ < *květъ*), спрощення праслов'янських *dl, tl у l* (*мило < *mydlo*) та ін. [7, 8], зароджується африката [дж] (укр. *бджола < *bъčela, бьčela, ходжу < нсл. *ходjQ*), розвиваються форми дієслів 3-ї особи теперішнього і простого майбутнього часу без кінцевого *-тъ* та ін.

Вантський період (пеньківська культура V—VII ст.) і в час зародження та становлення давньоруської народності (лука-райковецька культура VIII—IX ст.) завершився розпад праслов'янської етномовної спільноти і поширився процес формування однакових для східнослов'янського діалектного масиву ознак (повноголосся, деназалізація носових голосних, перехід початкового *je-* в *o-*) з паралельним розвитком праукраїнських мовних рис. Майбутні українці та їхня мова розвивалися в умовах тісної взаємодії з іракомовними і фрако-дакійськими племенами, а проторосійський і протобілоруський діалекти — з угро-фінськими та балтійськими. Як вважає більшість дослідників, скіфський і сарматський впливи спричинилися до вимови в антському середовищі спочатку фрикативного [γ], а потім фарингального [ħ] на місці праслов'янського проривного [q], яка закріпилася в українській мові й поширилася на контактні протословацькі, проточеські й протонорвезькі діалекти. За межами ірано-слов'янської взаємодії (на північному сході, південному заході й північному заході) зберігся праслов'янський проривний [q]: російська, білоруська, польська, нижньолужицька, болгарська, македонська, сербська, хорватська й словенська мови.

У надрах східнослов'янського діалектного масиву ще з антського періоду почалося розширення на південну (праукраїнську) і північну

(праросійську і прабілоруську) гілки, а до кінця I тис. н. е. відбулося формування союзів племен, яке фактично означало остаточний розпад східнослов'янської етномовної спільноти. Як зазначає Г. Півторак, “з початком формування союзів племен східнослов'янська діалектна спільність поступово розпадається і на кінець I тис. н. е. фактично припиняє своє існування” [15, 72]. Саме тому більшість мовознавців визначає X—XI ст. як початок функціонування власне давньоукраїнського етносу, основу якого утворювали історичні нащадки антів (частково склавинів) і дулібів — бужани (волиняни), деревляни, поляни, а також уличі, тиверці, білі хорвати, меншою мірою дреговичі й сіверяни. Діалекти цих племен в епоху Київської Русі, зберігаючи багато спільнослов'янських рис, включали й праукраїнські фонетичні та граматичні ознаки, які поступово сформували українську мову як таку. Точний час виникнення сукупності власне українських мовних особливостей назвати дуже важко, бо їхнє якісне становлення тривало протягом століть. Не дарма О. Потебня і не прагнув означити період виокремлення української мови з руської (східнослов'янської) етномовної спільноти, а лише зауважував, що це відбулося до XI ст. [17], а Ю. Шевельов окреслював період формування української мови від VII до XVI ст. н. е. [21; *див. ще* 19, 802]. Якщо ж спробувати конкретизувати час повороту до якісно нового стану українських мовних особливостей, тобто початку функціонування давньоукраїнської мови як самостійної, то він припадає орієнтовно на XI ст. Такої думки дотримувалися О. Шахматов, А. Кримський, Т. Лер-Сплавінський, Г. Півторак, Ю. Карпенко та ін.

Узагальнювальним щодо мовного стану на давніх українських землях може бути висновок академіка А. Кримського: “Усією сукупністю своїх ознак жива мова півдня XI віку стоїть посеред східного слов'янства цілком уже відокремлена. Мова Наддніпрянщини та Червоної Русі XI віку — це цілком рельєфна певно означена, ярко-індивідуальна одиниця, і в ній аж надто легко й виразно можна пізнати прямого предка сьогочасної малоруської мови, бо ж вона має вже в собі величезну частину сьогочасних малоруських особливостей” [8, 107]. Основними власне українськими ознаками таких якісних змін у цей період є: злиття звуків [ь], [і] в український [и], перетворення [ѣ] в [і], зміна [е] в [о] після шиплячих, збереження губно-губного сонорного [в], розвиток наслідків другої й третьої палаталізації (перехід задньоязикових [г], [к], [х] у [з'], [ц'], [с'], збереження кличного відмінка, вживання закінчення -ові, -еві (-сві) в давальному відмінку однини іменників чоловічого роду та ін. [*див.* 15, 101–134; 7, 7–8]. Становлення давньоукраїнських мовних

ознак поглиблювалося й посилювалося протягом XI—XIII ст., завершившись в основному після звільнення українських земель від монголо-татарської навали. Завдяки високо розвинутому місцевому фольклору й усно-літературному койне праукраїнські мовні елементи проникали в давньоруську літературно-писемну мову (літописи, грамоти, юридично-ділові документи) і навіть у церковно-слов'янські тексти.

Стислий огляд проблеми етно- і глотогенезу українців, повне розв'язання якої потребує подальших наукових досліджень, усе ж дає підстави для висновку про безперервну тяглість на українських теренах між Середнім Дніпром і Карпатами генеалогічно цілісного процесу — від індоєвропейських протослов'янських племен, які тісно взаємодіяли з носіями трипільської культури, до київських русів і власне українців. У цьому процесі майбутні українці в складі східнослов'янського діалектного масиву продовжили праслов'янську гілку індоєвропейської родини і сформувалися як окремий етнос з властивими йому мовними ознаками в першій половині II тис. н. е. Праукраїнський і давньоукраїнський компонент відіграв провідну роль у розвиткові мови й культури Київської Русі, ядро якої становили спочатку носії пеньківської та лука-райковецької культури, а потім південно-руські племінні союзи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні: В 11-ти т. / Гол. ред. В. Кубійович, заг. част. — К., 1994–1995. — 1230 с.; Т. 9. — Львів. 2000. — С. 3259–3261.
2. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Відп. ред. О. С. Стрижак. — К., 1985. — 254 с.
3. Етимологічний словник української мови: В 7-ми т. / Гол. ред. О. С. Мельничук. — К., 1982–2006. — Т. 1–5.
4. Етнічна та етнокультурна історія України: В 3-х т. / Відп. ред. Г. А. Скрипник. — К., 2005. — Т. 1. — Кн. 2. — 512 с.
5. *Залізник Л.* Походження українців: Між наукою та ідеологією. — К., 2008. — 104 с.
6. Історія української культури: В 5-ти т. — Т. 1: Історія культури давнього населення України / Гол. ред. Б. Є. Патон. — К., 2001. — 1135 с.
7. *Карпенко Ю. О.* Українська гіпотеза // Мовознавство. — 1993. — № 5. — С. 3–8.
8. *Кримський А.* Українська мова, звідки вона взялася і як розвивалася // Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI—XVIII ст. — К., 1922. — С. 87–128.

9. *Лучик В. В.* Автохтонні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя. — Кіровоград, 1996. — 235 с.
10. *Лучик В. В.* Середньонадніпряньська прабатьківщина слов'ян з лінгвістичного погляду // *Мовознавство*. — 2008. — № 2–3. — С. 62–76.
11. “Мене передовсім цікавить наука...”: Інтерв'ю з Омеляном Пріцаком // *Хроніка* 2000. — 1992. — Вип. 1. — С. 12.
12. *Мосенкіс Ю. Л.* Трипільський прасловник української мови. — К., 2001. — 79 с.
13. *Німчук В. В.* Давньоруська спадщина в лексиці української мови. — К., 1992. — 414 с.
14. *Півторак Г. П.* Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі “спільної колиски”. — К., 2001. — 152 с.
15. *Півторак Г. П.* Українці: Звідки ми і наша мова. — К., 1993. — 200 с.
16. *Пріцак О.* Походження Русі: Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). — К., 1997. — Т. 1. — 1080 с.; Стародавні скандинавські саги і стара Скандинавія. — К., 2003. — Т. 2. — 1304 с.
17. *Потебня А. А.* К истории звуков русского языка. — Воронеж, 1876. — 242 с.
18. *Словник гідронімів України*. — К., 1979. — 780 с.
19. *Українська мова: Енциклопедія*. — К., 2004. — 822 с.
20. *Фисун О., Мицик В.* Душа все ж прагне збагнути // *Слово просвіти*. — 2002. — 10–16 травня.
21. *Шевельов Ю.* Історична фонологія української мови / Пер. з англ. — Харків, 2002. — 1054 с.
22. *Goląb Z.* O pochodzeniu Słowian w świetle faktów językowych. — Kraków, 2004. — 401 s.
23. *Mańczak W.* Wieża Babel. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1999. — 161 s.